

УДК 94(477.46)«1919»(=411.16)

Дудник О.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ НА УМАНЩИНІ (1919 Р.)

У статті висвітлюються події 1919 р. на Уманщині, які пов'язані з єврейськими погромами. На матеріалах регіональної історії розглядається проблема єврейських погромів як суттєвої ланки загальної картини трагічних подій Української революції 1917–1921 рр. Серед основних сил, причетних до антисемітських погромів на Уманщині, були війська Директорії, більшовики, розрізнені збройні формування. Погроми зруйнували життя уманського єврейства.

Ключові слова: євреї, погроми, Уманщина, більшовики, 1919 р.

Постановка проблеми. 1919 р. увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Найбільш трагічним цей рік був для єврейства. «Краткая еврейская энциклопедия» визначає погроми як напади оточуючого населення на євреїв із метою вбивств, насильства над особистістю, грабунку, знищення майна, підпалів [1].

Документи трагічної історії України 1917–1921 рр. свідчать, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Суспільна думка визнає факти погромів, породжених надто радикальним революціонізмом тих червоних частин, які тимчасово опинялися в полоні настроїв партизанщини. Відомості про загальну кількість єврейських погромів в Україні дають підстави стверджувати, що вони відбувалися й на територіях, де офіційною владою була проголошена Директорія. За підрахунками дослідника О. Будницького, у 1919 р. в Україні військами Директорії було здійснено 40% від загальної кількості єврейських погромів, загонами під командуванням отаманів, які не корилися С. Петлюрі, – 25%, 17% антисемітських акцій здійснили білі частини, 9% – червоні, 4% – григор'євці, 3% – поляки [2, с. 172]. Найкривавіші погроми відбулися в Бердичеві, Житомирі, Проскуріві, Черкасах, Рівному, Фастові.

Надзвичайно трагічні події відбулися і в Уманському повіті тогочасної Київської губернії. У досліджуваній період Умань – повітове місто Київської губернії з 60–65-тисячним населенням. У місті проживало 35–40 тис. євреїв, 20 тис. українців і росіян, 3 тис. поляків. «Євреї составляли

подавляющее большинство в городе, занимая центральные улицы и весь охватывающий их район» [3, с. 83]. Єврейське населення Уманщини зосереджувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Тальне, Дубова, Покотилове, Антонівка, Ладижинка, Іваньки, Торговиця).

Євреї повіту займалися головним чином дрібними ремеслами й торгівлею. Серед міських і містечкових євреїв було багато представників інтелігенції (лікарі, юристи, акушери, фельдшери), робітничих професій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає відомий історик В. Солдатенко, «політичні діячі 1917–1921 рр., що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчутти особливе звучання проблеми, якою вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, і про загрозливі масштаби цього явища» [4, с. 330].

Ґрунтовними дослідженнями з історії українсько-єврейських відносин, де об'єктивно висвітлюються передумови, причини, динаміка погромницького руху, є роботи істориків еміграції О. Брика [5], Т. Гунчака [6].

Створено численну наукову літературу, що прямо чи опосередковано стосується єврейських погромів. Виокремимо роботи О. Козерода й С. Брімана [7], С. Єкельчика [8] та ін. Єврейські погроми в Україні стали основою монографічного дослідження В. Сергійчука [9]. У монографії науковець наводить статистичні відомості

погромницького руху на Київщині, зокрема в Умані, Ладижинці, Дубовій, Тальному. Однак автор фрагментарно подає картину погромництва в низці міст регіону, усебічно не аналізує причин єврейських погромів. Масив раніше не опублікованих документів про погроми в Україні, у Білорусі й Росії представлений у збірниках документів під редакцією Л. Мілякової [10] і П. Бачинського [11].

Цінним джерелом інформації про єврейські погроми на Уманщині є спогади Рахіль Фейгенберг, свідка тих подій. Вона підготувала книгу «Летопись мертвого города», яка вийшла за кордоном єврейською мовою [12]. Ця книга вийшла російською мовою в 1928 р. в Ленінграді. У книзі викладені спогади про єврейські погроми в квітні-травні 1919 р. у містечках Дубова та в Умані. Автор згадує прізвища євреїв та їхніх сімей, які стали жертвами цих трагічних подій. Книга насичена багатьма фактами, однак автор не аналізує причин єврейських погромів, не робить спробу абстрагуватися від тих подій і подивитися на них із політичних і соціальних позицій.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз погромного руху на Уманщині та визначення його негативного впливу на єврейську громаду міста й повіту в найбільш трагічний рік для єврейства – 1919.

Виклад основного матеріалу дослідження. Погромна хвиля, що почалася наприкінці 1917 р., набула масового характеру з грудня 1918 р. Важкі часи довелося пережити єврейським громадам протягом 1919–1920 рр. Провінція була майже повністю відірвана від центру й у найбільш відповідальних, найважливіших моментах не могла встановити зв'язок із Києвом. Повідомлення, які час від часу надходили до національного Секретаріату, мають випадковий характер і не дають повної картини того, що відбувалося на місцях.

Найкривавішим на Уманщині був травень 1919 р. Протягом місяця в Умані відбулося три погроми (400 людей убито) [10, с. 222]. Погроми відбулися в таких містечках і селах повіту: Христинівка, Ладижинка, Дубова, Тальне, Маньківка, Буки, Гереженівка. Число жертв – більше 100 осіб [12, с. 258].

У добу національно-визвольних змагань, особливо в 1919–1921 рр., давня ворожість до євреїв із боку антибільшовицьких сил підігрівалася поширеною думкою про те, нібито євреї стояли на пробільшовицьких позиціях. І це підтверджується тогочасними свідченнями з місць. Свідок єврейських погромів в Умані 12–14 травня

1919 р. студент Б. Рабінович згадує: «Советская власть была установлена в Умани 11 марта. Уманская еврейская молодежь принимала деятельное участие в коммунистическом движении вообще и в организации органов Советской власти в частности. Еврейский элемент был в значительной мере представлен во всевозможных учреждениях и канцеляриях. С самого начала утверждения Советской власти в Умани бросалось в глаза это преобладание евреев повсюду, и стали раздаваться с разных сторон нарекания и выражения крайнего недовольства по поводу «еврейского засилия» [9, с. 134]. Як зазначає О. Субтельний, «...фактом є те, що непропорційно багато євреїв було серед більшовиків, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека – таємній поліції, яка викликала ненависть і жах. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом невдоволення» [13, с. 317]. Так, військовим комісаром Умані радянською владою було призначено єврея Вуля, командиром окремого червоноармійського загону – Фіша (єврей), з 12 членів Тальнівського ревкому 4 були євреями, до складу виконавчого комітету села Дубова обрано 5 євреїв, ревком містечка Звенигородка складався виключно з євреїв на чолі з Кацом [9, с. 166].

На захист євреїв ставала центральна й місцева українська влада, яка вживала рішучих заходів для припинення антиєврейських ексцесів, розслідувала їх, надавала матеріальну допомогу погромленим. Проте різні ватажки й владні структури неоднозначно ставилися до погромів. Так, у березні 1919 р. перебування більшовиків на Уманщині супроводжувалося єврейськими погромами. Прийомами погромництва, якими широко користувалися більшовики в місті та повіті для узурпації влади, зміцнення своєї фінансової системи, були контрибуції, повинності, реквізиції (більша частина була неоплачена), арешти заможного єврейського населення, примусові роботи. Так, у містечку Тальному Уманського повіту за невнесення контрибуції були арештовані «буржуї», серед яких 90% були євреями [9, с. 132]. Більшовицька влада зобов'язала населення Умані сплатити 15 млн. крб. контрибуції.

Одним із найганебніших видів антиєврейських ексцесів були грабежі й убивства. Погромниками були підрозділи регулярних армій. Як свідчать документи, в Умані з приходом 8-го Радянського полку «...начались нескончаемые массовые грабежи населения, главным образом еврейского... Вооруженные люди с красными бантами,

красними шарфами и перевязями, с нагайками, револьверами, шашками, ружьями и во многих случаях даже пулеметами, врывались в квартиры и, начав с какого-нибудь предлога или без предлога, производили разгром и расхищение всего имущества, требуя денег и забирая ценности» [9, с. 125]. Грабежі супроводжувалися вбивствами. На підтвердження наведемо приклад із доповіді уповноваженого по Уманському району Головної місії Російського товариства Червоного Хреста Х. Проскурівського на засіданні представників громадськості міста Умані 5 липня 1919 р.: «Из случаев убийств особенно кошмарным является убийство жены часового мастера Лирмана при налете на его квартиру. Когда его жена подняла крик о помощи, она была тут же расстреляна красногвардейцами» [9, с. 130]. Погроми були спрямовані на знищення всієї єврейської громади містечка та заволодіння майном погромленого єврея. Так, наприклад, у містечку Юстинград було спалено 140 магазинів, паровий млин, 400 єврейських будинків, 3 заводи сельтерських вод, 6 синагог, 6 шкіряних виробництв, ощадно-позичкове товариство та 2 лазні [10, с. 7]. Невід'ємною рисою погромництва стало масове згвалтування жінок.

Уманці, сучасники подій, у своїх спогадах стверджують, що серед нападників були злочинці. Колишні злодії й убивці записувалися добровольцями до червоних частин і під час погромів чинили звірства.

Зусиллям гласних Уманської міської думи вдалося відмовити начальника гайдамацького загону Д'яченка від наміру вчинити погром. Напередодні сотник був керівником різни єврейського населення Теплика і, увійшовши в Умань, цинічно заявляв, що не дасть порятунку й уманським євреям. Учасники селянського з'їзду Уманщини, який відбувся в травні 1919 р., прийнявши й заслухавши єврейську делегацію, засудили погроми [9, с. 124].

Із погляду історичної справедливості слід визнати, що частина українців вдавалася до антиєврейських погромів. Зокрема, начальник військового гарнізону Умані в добу Директорії УНР, колишній австрійський військовополонений родом із Галичини полковник Добрянський організував облави на місцевих євреїв. Військовий комісар Умані, місцевий українець, полковник Дерещук наклав на єврейське населення тримільйонну контрибуцію. За невиконання наказу гнівно погрожував розправою [9, с. 128]. Коли більшовицька влада зміцнилася й набула усталених організаційних форм, вона розпочала непримиренну боротьбу проти погромів і жорстоко карала погромників.

Окремо зупинимось на погромах, учинених селянами. Для містечка, де спостерігався симбіоз жителів-євреїв і українських селян, цей тип погромів особливо актуальний. У ході боротьби за незалежність українці, яких в основному підтримувало село, пересвідчилися, що більшість міського й містечкового населення вороже ставилася до їхньої національної справи. Тому село, скориставшись із загальної анархії й хаосу, спробувало взяти реванш. Воно легко знайшло традиційного «винуватця» всіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким євреї були насамперед експлуататорами й спекулянтами.

Найбільш резонансними збройними виступами проти радянської влади на Уманщині були повстання під керівництвом О. Штогріна й М. Клименка. Як свідчать окремі джерела, О. Штогрін був родом з Уманщини, за політичними переконаннями був прихильником українських соціал-революціонерів, із часом приєднався до більшовиків. Коли червоноармійці захопили Умань, служив на посаді інструктора військкомату, часто роз'їжджав селами повіту. Спостерігаючи за життям селян, він розчаровувався в політиці більшовиків. Свої поїздки став використовувати для підготовки селянського повстання проти більшовиків.

Навесні 1919 р. О. Штогрін зійшовся з М. Клименком, який займав посаду начальника одного з військових більшовицьких загонів, що перебував в Умані. Вони домовилися про збройний виступ проти радянської влади. Уманському військовому коменданту В. Вулю було заявлено по телефону: «Я, Клименко, підняв весь загін проти радянської влади, яка душить нашу Україну. Ми виженемо всіх більшовиків і самі будемо управляти, нам чужих не потрібно». Загін у кількості 150 чоловік оточив приміщення уманського військового коменданта й скандував антирадянські й антисемітські гасла: «Геть радянську владу», «Хай живе народна влада!», «Бий жидів – спасай Росію!». Повсталі вимагали видати єврея-більшовика – уманського військового коменданта, якого повсталі називали «гідрою революції» [14, арк. 2, 3].

У червні 1919 р. повстанці перекрили рух потягів лінією Умань – Христинівка, перервали телеграфний зв'язок із Києвом. Повстанці розігнали виконавчий комітет Ладиженської волості, захопили й утримували у своїх руках сім днів місто Умань [15, арк. 21]. Проти них були направлені значні червоноармійські сили. Для придушення виступу прибув озброєний комуністичний батальйон. Червоні після перестрілки вступили

в місто Умань. Близько 70 повсталих було вбито. Тоді ж стало відомо, що червоноармійський загін розстріляв О. Штогріна. М. Клименко з п'ятьма десятками вершників утік із міста, щоб набрати свіжих сил для боротьби з радянською владою. У липні загони М. Клименка з'єдналися з повсталими, яких очолював Волинець. У містечку Тальне Уманського повіту на зборах єврейського населення Клименко вимагав 400 пар білизни, кілька десятків чобіт, щоденно 15 тис. цигарок. Євреї віддавали останнє.

Погроми супроводжувалися надзвичайною жорстокістю. Зокрема, у містечку Дубова за одну погромницьку ніч повстанцями було вбито 34 євреї. Через вісім днів у Тальне прибув загін Тютюнника. Були спроби погромів, але клименковці їх зупинили, заявивши, що «жида нам столько дали... не стоит их убивать» [9, с. 133]. Масштаби та наміри уманського повстання викликали стурбованість у більшовицького керівництва України. Для його придушення були додатково направлені значні червоноармійські сили.

Окрему «криваву сторінку» єврейських погромів вписали повстанські отамани. Важкі часи довелося пережити єврейській громаді містечка Дубова Уманського повіту протягом червня 1919 р. 3 червня в містечко увірвалася банда Казакова. За один день бандити стягнули з населення контрибуції в розмірі 25 тис. карбованців. Через кілька днів погром учинила банда Вежелінського, затребувавши в єврейства містечка 15 тис. крб. контрибуції. 17 червня кривавий погром улаштували об'єднані сили банд отаманів-погромників Казакова, Смирнова, Шевченка й Попова. За свідченнями очевидців, «только два часа продолжалось это посещение местечка, но то были два часа пыток, истязаний... За два часа резни было убито 15 чел. и неисчислимо количество изуродованы, 8 чел. тяжело ранены. ...поповско-казацкий отряд <...> ушел из местечка, оставив новых сирот и вдов...» [9, с. 169]. Низку єврейських погромів улаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на

початку травня підняв антибільшовицький заколот [10, с. 116–117].

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення [16, с. 365].

Щоб хоч якось оборонятися, євреї створювали загони самооборони. Такі загони були організовані єврейською молоддю в Умані, Христинівці. Євреї намагалися чинити опір погромникам. Проте в більшості випадків вони були безсилі перед регулярними військами й повстанськими загонами.

На окрему увагу заслуговують взаємини поляків, росіян і євреїв Умані. Польське населення міста зовні підкреслювало свій нейтралітет у погромницькому русі. Проте зафіксовані випадки, коли поляки утримувалися від надання допомоги єврейству, зокрема не давали притулку у своїх квартирах під час погромів. За словами свідків, «...средняя русская интеллигенция относилась враждебно и отказывала в убежище. Многие были весьма довольны погромом...» [9, с. 136].

Висновки. У повоєнній революційній ситуації для євреїв України найгіршим був 1919 р. Лише цього року (відповідно до підрахунків Міністерства єврейських справ УНР) сталося близько 1300 антиєврейських погромів, у яких від 50 до 60 тисяч євреїв було вбито, понад 100 тисяч дітей залишилися сиротами, близько мільйона осіб стали біженцями [17, с. 59].

Серед основних сил, причетних до антисемітських акцій на Уманщині, були як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини української, червоної та добровольчої армій.

Унаслідок погромів містечка Уманщини являли собою повну соціальну руїну, картину морального, фізичного та матеріального знищення. Нестабільність у країні, державні перевороти, що протягом короткого періоду йшли один за одним, непевність у політичній обстановці, а головне – нескінченні погроми зруйнували єврейське життя в місті й повіті й перешкодили будь-якій громадській діяльності.

Список літератури:

1. Электронная Еврейская Энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15410>.
2. Будницький О. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920). Москва, 2005. 552 с.
3. Еврейское местечко в революции. Очерки / Под ред. В. Тан-Богораза. Москва, Ленинград, 1926. 219 с.
4. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. 621 с.
5. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 384 с.
6. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. 48 с.
7. Козерод О., Бриман С. Деникинський режим и еврейское население Украины 1919–1920 гг. Харьков, 1996. 56 с.; Козерод О. Переломные годы: еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919–1920 гг.). Харьков, 1998. 191 с.
8. Єсельчик С. Трагічна сторінка Української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920). Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України / Упоряд. та передм. В. Михальчука. Київ, 1995. С. 165–217.
9. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. Київ, 1996. 122 с.
10. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л. Милякова. Москва, 2007. 1032 с.
11. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П. Бачинський. Київ, 1999. 640 с.
12. Фейгенберг Р. Летопись мертвого города / Пер. с евр. С. Гинзбурга. Ленинград, 1928. 215 с.
13. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 378 с.
14. Справа НДФ 72/2. Восстание Клименко-Штогриня в 1918 г. на Уманщине. 8 с.
15. ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади й управління України, м. Київ). Ф. 1738. Оп. I. Спр. 50. 109 с.
16. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р.–грудень 1919 р.] Частина III. Київ – Відень, 1920. Київ, 1990. 542 с.
17. Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 2016. 316 с.

ЕВРЕЙСКИЕ ПОГРОМЫ НА УМАНЩИНЕ (1919)

В статье отображаются события 1919 года на Уманщине, которые связаны с еврейскими погромами. На материалах региональной истории рассматривается проблема еврейских погромов как существенное звено общей картины трагических событий Украинской революции 1917–1921 гг. Среди основных сил, причастных к антисемитским погромам на Уманщине, были войска Директории, большевики, разные вооруженные формирования. Погромы разрушили жизнь уманского еврейства.

Ключевые слова: *евреи, погромы, Уманщина, большевики, 1919.*

JEWISH POGROMS IN UMAN (1919)

The article covers the events of 1919 in the Uman region, which are connected with Jewish pogroms. The materials of regional history consider the problem of Jewish pogroms as an essential part of the general picture of the tragic events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Among the main forces, involved in the anti-Semitic pogroms, were troops of the Directory, the Bolsheviks, and isolated armed formations in Uman. The pogroms destroyed the life of Uman's Jewry.

Key words: *Jews, pogroms, Uman region, Bolsheviks, 1919.*